

G.J. van Wyk (Tegn. Red.), A.E. Cloete, A. Jordaan, H.C. Liebenberg en H.J. Lubbe. *Etimologiewoordeboek van Afrikaans (eerste fase)*. 2002. 271 pp. Stellenbosch: WAT-Trust.

Daar is in die onlangse paar dekades bloedweinig oor die Afrikaanse etimologie gepubliseer. Die "jongste" samevatting is Boshoff en Nienaber 1967; vergelyk ook — naas 'n verskeidenheid voortreflike studies deur Scholtz, waaronder Scholtz 1972 —, Smith 1962 ('n versameling koerantartikels uit die laat negentiendertigerjare), Combrink 1969 en Franken 1953. Die mees resente bydrae tot die Afrikaanse etimologie kom uit 'n heel onverwagte oord, die Engelse leksikografie, met name Silva 1996, 'n bron wat ruim deur *Etimologiewoordeboek van Afrikaans* benut word.

Etimologiewoordeboek van Afrikaans (EWA) baat in verskeie opsigte by 'n verbintenis met die Nederlandse taalgebied:

- ten eerste deur die Nederlandse etimologie soos dit neerslag vind in verskeie woordeboeke wat gereeld bygewerk word, deur omvangryke publikasies soos Van der Sij's 2001 en deur die uitgebreide historiese gegewens in die pas voltooide WNT;
- ten tweede deur ruim befondsing waarsonder die huidige projek glad nie uit die wegspringblokke sou kon kom nie; en
- ten derde deur die samewerking met die Instituut voor Nederlandse Lexicologie wat in die persoon van prof. A.M.F.J. Moerdijk met die opleiding van die redaksionele span behulpsaam was.

Boshoff en Nienaber se *Afrikaanse etimologieë* van 1967 wou 'n naslaanwerk wees: dit bevat 'n baie groot aantal lemmas wat so bondig moontlik aan die hand van die literatuur bespreek word. Die boek lees moeilik, selfs as naslaanwerk, weens die struikgewas van geleentheidsafkortings en bronverwysings. EWA slaan 'n ander koers in: dit wil in die heel eerste plek 'n boeiende, leesbare teks wees.

Dit gebeur wel dat verklarende woordeboeke ter hand geneem word om deurgeblaai en gelees te word, maar so iets is tog uiters ongewoon. Verklarende woordeboeke is immers in die eerste plek werke wat gou ten opsigte van 'n bepaalde probleemkwessie nageslaan en nie vir stigting of afleiding gelees word nie. Met etimologiese woordeboeke is dit heeltemal anders gesteld: hulle is die enigste lid van die woordeboekfamilie wat nie net nageslaan word nie, maar ook, soekend of aaneenlopend, gelees word. Op hierdie behoefte speel EWA in deur 'n beperkte versameling goedgekose lemmas so uitvoerig en onderhoudend moontlik sonder taalkundige omhaal te bespreek.

Veral van die langer artikels bevat verwysings na bronne en selfs ook na polemieke. Soms hinder dit. Die omslagtige bespreking van die uitroep *alla* met die talryke bronverwysings bevestig 'n enkele feit: dat die woord 'n ontlening

aan Kaapse Maleis is. Die kritiek op die etimologie van *klops* in Silva 1996 lewer geen wesenlike bydrae tot hierdie artikel nie. Die uitvoerige bespreking en bronneapparaat by *paai* en *rondawel* sal 'n leser afskrik.

Nietemin, EWA bied vir die grootste deel sy ryk skat van inligting op uiters bevatlike en onderhoudende wyse aan. Ek noem hier 'n los versameling van die artikels waaraan ekself groot vreugde gehad het: *amper*, *aspoester*, *biltong*, *bokmakierie*, *fiskaal*, *flennie*, *galberou*, *geelwortel*, *gentoe*, *gorrel*, *halfmens*, *hart-beeshuisie* ('n probleemgeval wat besonder keurig bespreek word), *jammerlappie*, *janbruin*, *kankerbos*, *kapater*, *maaifoedie*, *manel*, *nadroe*, *naklip*, *nerina*, *oes*, *omgeëllie*, *oorlams*, *pad*, *pampoen*, *patrys*, *piering*, *rabbedoe*, *renostervoël*, *salpeter*, *sardonies* en *seidissel*.

Wat die makrostruktuur betref, meld die Inleiding dat hierdie uitgawe, die eerste fase van die projek, sowat 3 400 lemmas bevat en dat die finale uitgawe uit meer as twee maal soveel lemmas sal bestaan. Selfs tien duisend lemmas sal geensins 'n volledige versameling "etimologiseerbare" Afrikaanse lemmas verteenwoordig nie, en dit is goed dat EWA geensins makrostrukturele volledigheid op die agenda het nie. Nogtans, hoewel daar in hierdie stadium niks oor ontbrekende lemmas gesê kan word nie, vertrou ek dat bv. *hoekom*, *kierie*, *koedoe*, *skaduwee* en *stukkend* wel in die finale uitgawe opgeneem sal word.

Die etimologiese inligting in 'n aantal artikels is so skraal dat hierdie lemmas gerus geskrap kan word, bv.: *bek-en-kloueer*, *boetie*, *boetie-boetie*, *bossiedokter*, *bossiekop*, *dek*, *dekgras*, *dik*, *doek*, *dol*, *eetservies*, *eikeboom*, *erf*, *erfdeel*, *fanfare*, *fantasties*, *fraai*, *geiser*, *geit*, *geselligheid*, *gewas*, *gier*, *gifappel* (en ander samestellings met gif-), *glasogie*, ¹*glip*, *glyjakkals*, *gneis*, *goddelik*, ¹*gom*, *gordyn*, *gorilla*, *grasdak*, ¹*grief*, ³*grou*, ⁴*grou*, *gru*, *gruis*, *handlanger*, *hardepeer*, *hartomleiding*, *hekel*, *helpeper* en *huilboom*.

Die mikrostruktuur is duidelik en word oorsigtelik in die voorwerk uiteengesit. Die mikrostrukturele plan word konsekwent deur die vier redaksionele medewerkers gevolg. 'n Onderdeel van hierdie mikrostruktuur is die (sinkroniese) leksikale definisie, met die eventuele onderskeiding van die poliseme waarna in die etimologiese bespreking verwys word. Onder *mannetjie* word daar bv. drie poliseme onderskei, waarvan twee volgens die etimologiese bespreking pre-Afrikaans is en een 'n vernuwing in Afrikaans is. Hierdie sisteem werk oor die algemeen goed, maar soms is die sinkroniese apparaat veels te uitgebreid. Onder *galjoen* se vier poliseme is net een etimologies relevant: sou dit nie toegankliker wees om net hierdie enkele poliseem te vermeld en te bespreek nie? Dieselfde wanbalans tussen sinkronie en diakronie kenmerk lemmas soos *aanbied*, *basaar*, *garnaal*, *geilsiekte*, *hofschoen* en *jakkalsbessie*.

Die etimologiese bespreking van komplekse bevat sinkroniese inligting in die vorm van die verklaring van die betrokke eenhede. Onder *dikbekkie* word bv. vermeld: "Samestellende afleiding met *-ie* van *dik* en *bek*, so genoem omdat die vis *dik*, vlesige lippe het." In hierdie geval en ook wat betref bv. *gompou*, *kisklere*, *kleinhuisie* en *renostervoël* werk die prosedee goed, aangesien die verkla-

ring inligting bevat waarvan die leser waarskynlik nie bewus is nie, maar dan weer is die verklaring so voor die hand liggend dat die etimologiese bydrae daarvan minimaal is, vgl. bv. *bossiedokter*, *grasdak* en *huilboom*.

In die beskrywing van die leksikale ontwikkeling van Afrikaans moet weldeeglik van die Nederlandse en Germaanse agtergrond kennis geneem word. Oor die ouer Germaanse agtergrond bied EWA weinig inligting. Een moontlike rede is die veronderstelling dat hierdie soort gegewens in Nederlandse etimologiese woordeboeke voorhande is. Maar dit is 'n groot vraag of die Afrikaanse gebruiker nie baie ontnem word nie. Hoe toeganklik is die Nederlandse bronne immers hier?

Die historiese verband van Afrikaans met Nederlands vertoon verskillende fasette. In die eerste plek het Afrikaans uit gewestelike Nederlands (in die besonder die Hollandse dialek) ontwikkel; dus nie uit formele of Standaardnederlands nie. Die dialektiese herkoms van Afrikaans word mooi belig in die artikel oor die bywoord *nou* (bl. 101): "Uit gewestelike Ndl. *nou* (al Mnl.). Veral in N.Nederland, o.a. Holland, is *nou* die gewone vorm, terwyl *nu* die formele vorm is." In die tweede plek het formele Nederlands wel, sedert die negentiende eeu, invloed op Afrikaans uitgeoefen, wat gelei het tot 'n groot aantal redelik resente Nederlandse kultuurentleninge in Afrikaans.

Die formulering "uit Ndl.", wat by herhaling gebruik word, is verwarrend. Onder *brandsiekte* word bv. gestel: "Uit Ndl. *brandziekte* ...", waar *brandziekte* die huidige Standaardnederlandse vorm is. Afrikaans het nie uit Standaardnederlands ontwikkel nie, en daar was nooit 'n vorm met *z-*, soos *ziekte*, in Afrikaans se verlede nie. Die Nederlandse variëteit waaruit Afrikaans ontwikkel het, het nes hedendaagse Afrikaans 'n *s-* gehad, dus *siekte* en *brandsiekte*. Vir sover *brandziekte* in ouer Afrikaanse dokumente gebruik word, is dit 'n skryfvorm in ooreenstemming met die norme van die formele Nederlandse skryftaal. Die verwarring kan voorkom word deur die uitdrukking "uit Ndl." te vermy, dus deur bv. te sê: "Ndl. *brandziekte* (1869) is tans 'n siekte onder varke."

Van *dankie* word gesê dat dit 'n sametrekking is van Ndl. (*ik*) *dank jy/u*. In der waarheid stam Afrikaans *dankie* uit die gewestelike Hollandse vorm *dankie*, waarin *-ie* 'n vorm is van die voornaamwoord vir die tweede persoon wat bv. in Standaardnederlands *je* is. Hoe dit ook al sy, *u* kom hier glad nie in die spel nie.

Ook in gevalle soos die volgende is die gelykstelling tussen die Afrikaanse en die Nederlandse vorme misleidend: *eiergeel* – *eigeel*; *erf* – *erven*; *flerrie* – *flerie*; *flou* – *flauw*; *goël* – *gochelen*; *hakskeen* – *hakzeen*; *pag* – *pacht*; *peul* – *puilen*; *senuwee* – *zenuw*. Vir die grootste deel kan die woord *uit* geskrap word en uitdrukkinge soos "uit Ndl. *eigeel*, uit Ndl. *flerie*" vervang word deur die blote vermelding: "Ndl. *eigeel*, Ndl. *flerie*". Soms is meer ingrypende herformulering nodig. Ek volstaan met 'n paar voorbeelde.

genugtig. Uit *genugte* (Ndl. 1635), 'n wisselvorm van *geneugte* 'genieting, genoeg', afgelei van *genoeg*. In Afr. is die uitgang *-ig* aangeheg.

naastenby. *Naaste* is die oortreffende trap van *na* soos in *naby*. *Naastenby* het ontwikkel uit 'n verbinding met die voorsetsel *te(n)*, soos in Ndl. *te(n)naaste(n)bij* (1645).

perdeby. 'n Gewestelike vorm in Ndl., vgl. bv. *peerdsbie* (1596). Die Standaardnederlandse vorm is *horzel*.

skinkbord. Standaardnederlands *dienblad*. Afr. het die samestelling uit gewestelike Ndl.; vgl. S.Ndl. *schenkbord* (1714).

Ook van later Afrikaanse kultuurontleninge aan Standaardnederlands word gesê dat hulle "uit Ndl." kom, bv. *broodwinner*, *eikeboom*, *fanfare*, *fiets*, *gru*, *grusaam* en *ontgogel*. Maar hulle staan nie op een lyn met die Nederlandse basisvorme wat in die sewentiende eeu reeds in Afrikaans gevestig is nie. Hierdie kultuurontleninge behoort as sodanig aangedui te word.

Te min word in EWA oor die fonologiese ontwikkeling van leksikale eenhede gesê. Die lemmas *aardvark*, *aars*, *erd* en *ertappel* gee nie genoegsaam blyke van die *ê/aa*-wisseling in die geskiedenis van Afrikaans nie. *Aardvark* behoort net as kruisverwysing opgeneem te word, as die geskrewe teenhanger van *erdvark*. By *aars* ontbreek die kruisverwysing na *ners-* en *blikners*. Die *-sie* van *gagisie* en *gaside* kom uit pre-Afrikaans *bagagie*, *gagie* (wat uiteindelik uit *bagage*, *gage* ontwikkel het). Afrikaans *-wee* in *skaduwee* (nie opgeneem nie), *senuwee* en *weduwee* kom uit 'n ou verboë vorm van hierdie naamwoorde. Met die wisseling tussen *i* en *e* moet rekening gehou word o.a. in *grenadella*, *fletters* en *skinkbord*; met metatesis in bv. *ferweel* en *kaperjol*. *Ekspres* se variant *aspris* (met die verlaging van die sjwa in die eerste sillabe) word nie behandel nie.

Leksikale eenhede kleiner as die woord behoort opgeneem te word, soos *-a* (waarna in *boeta* verwys word), *-erig* (vgl. *nukkerig*) en *dees-/dus-* (*deeskant*, *duskant*).

Die historiese verband (met Nederlands) sal duideliker wees indien gevalle soos die volgende eksplisiet as Afrikaanse vernuwings gekenmerk word: *agteros*, *agterryer*, *binnemuurs* (na aanleiding van Engels *intramural*), *bevraagteken* (na aanleiding van Engels *query*), *bloedpens*, *dassie*, *domastrant*, *elsbekkie*, *elsie*, *foeitog*, *geilsiek(te)*, *hardekool*, *hardepad*, *harpuisbos*, *hierjy*, *lawaaewater*, *nieshout*, *nooiensboom*, *padkos*, *pan* 'komvormige holte in die grond', *partykeer*, *piet-my-vrou*, *plakkie*, *pofadder*, *sekretarisvoël*, *skaapsteker*, *skurwejantjie*.

Die teks is skoon en leesbaar. Die verbinding van die werkwoord *ontleen* met die voorsetsel *uit* (bl. 131, 161) is hinderlik. Daar is weliswaar 'n tendens in die spreektaal om *aan* hier deur *uit* te vervang, maar in 'n teks soos hierdie, met so 'n hoë frekwensie van die betrokke uitdrukking, is *aan* verkieslik. Die uitdrukking "... het in Afr. self ontwikkel" word deurlopend gebruik (vgl. bv. *aster*, *fletter*, *gesout* en *hamerkop*). Verkieslik is: "... is 'n eie ontwikkeling in Afr./'n vernuwing in Afr./'n Afr. vernuwing." "Weeshoofde" behoort uitgeskakel te word, o.a. *1abba*, *allemagtig*, *bewe*, *Dinsdag*, *eendag*, *erfporsie*, *gala* en *gerieflik*.

Hier volg spesifieke kommentaar op 'n aantal artikels.

- afjak*. Die oorgang van *g* tot *k* is problematies.
- agtelosig*. Vermeld die (volksetimologiese) variant *agterlosig*. *Agte-* kom uit *agt* (Ndl. *acht*) 'aandag'.
- akkedis*. Dit is goed moontlik dat *hage* in Ndl. *hagedis* volksetimologies is. Die Afr. vorm kom in elk geval nie uit *hagedis* nie.
- apiesdoring*. Wydlopige bespreking. Die onderskeid tussen *nagapies* en *blou-apies* is nie ter sake nie.
- arrie*. 'n Probleemgeval, wat sonder die omslagtige bespreking as sodanig vermeld of weggelaat moet word.
- blikners*. Oorspronklik 'n verbinding van 'n sg. stofadjektief *blikken* en die naamwoord *ers*; verwys na *aars*.
- botterbroodjie*. Die artikel kan ingrypend verkort word deur 'n kruisverwysing na *skon* in te bou.
- dierbaar*. Die verwysing na Vlaams is ondeursigtig sonder vermelding van die (Vlaamse) ontronding van *duur* tot *dier*.
- Dinsdag*. Die variant *Dingsdag* werp nuwe lig op die etimologie van hierdie woord. Die pedantiese herhaling by elke dag van die week: "Nde (bv. vyfde, sesde) dag van die week" met die verwysing na die hernommring van dae van die week kan vervang word deur: "dag van die week", punt.
- ditsem*. Nie aan Engels ontleen nie; uit ouer Afrikaans *dit is em*, wat die *em* 'hom' uit gewestelike Nederlands het.
- domkrag*. Die verband met *duim* word nie vermeld nie.
- flenters*. Die adjektief het ontwikkel uit 'n setselkonstruksie *aan flenters* en loop parallel met *stukkend* (nie opgeneem nie) uit *aan stukkend* uit *aan stukken*.
- fles*. Verwys na die konkurrensie met *bottel*.
- geilsiekte*. Reeds in Trichardt.
- ghoen*. Die herkomsforme is te uiteenlopend om daaruit 'n sinvolle etimologie af te lei.
- grein*. Die poliseem 'draad van hout' is waarskynlik 'n Engelse ontlening.
- haasbek*. Die bespreking is onduidelik.
- kapok*. Maleise ontlening.
- kardoes*. Die uitvoerige bespreking in Scholtz 1972: 130-1 moet ingewerk word.
- karkoer*. Die etima is wyd uiteenlopend en die etimologie dus spekulatief.
- klip*. Belangrike gegewens in Scholtz 1972: 134.
- kokkedoor*. Verwysing na Nederlandse vorme is nie ter sake nie.
- naboom*. Rig die bespreking meer pertinent op die Koi-vorm *!na*.
- naweek*. Ingegee deur Engels *weekend*.

nè. Kom in die Rynse dialekte van Duits voor.

pamperlang. 'n Probleemgeval wat sonder werklike uitsluitel bespreek word.

partytjie. Ingegee deur Engels *party*. Standaardnederlands het *feest(je)*.

ru. Die Nederlandse vorm het ontwikkel uit 'n vorm met *uu*. Die *ui* het eers later ontstaan.

skemerkelkie. Ingegee deur Engels *cocktails*.

skielik. Die bespreking is omslagtig. Die Afr. variant *skierlik* laat blyk dat dit hier gaan om die verbinding van *skier* 'vinnig' en die agtervoegsel *-lik*.

Ontleningsgeskiedenis is 'n belangrike aspek van die etimologie wat in EWA breed uitgemeet word, met betrekking tot onder andere Maleis (*amok*, *baadjie*, *baie* ...), Koi (*arrie*, *dagga*, *nadroejakkals* ('n voortreflike artikel) ...), Duits (*gaip*), Nguni (*dagha*, *Fanagalo*), en Sotho (*marog*). Lesers behoort die groot aantal leenvertalings aan Engels, waaronder *bandopnemer* en *dubbeldekker*, interessant te vind. Wat Koi betref, moet ons roei met die rieme wat ons het, om van San te swyg — vgl. die kleitrappery met die etimologie van *karkoer* en *ghantang*.

EWA maak 'n boeiende stuk Afrikaanse kultuur toeganklik. Ek vertrou dat hierdie interessante woordeboek die belangstellende mark vind wat hy verdien.

Bronne

- Boshoff, S.P.E. en G.S. Nienaber.** 1967. *Afrikaanse etimologieë*. Pretoria: Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns.
- Combrink, Johan.** 1969. *Waar kom daardie woord vandaan?* Johannesburg: SAUK.
- Franken, J.L.M.** 1953. *Tentatiewe etimologieë*. Annale van die Universiteit van Stellenbosch 27B(1).
- Scholtz, J. du P.** 1972. *Afrikaans-Hollands in die agtiende eeu*. Kaapstad: Nasou.
- Silva, P. (hoofred.).** 1996. *A Dictionary of South African English on Historical Principles*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, J.J.** 1962. *Op ons taalakker*. Pretoria: Van Schaik.
- Van der Sijs, N.** 2001. *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amsterdam/Antwerpen: L.J. Veen.

Fritz Ponelis
Departement Afrikaans en Nederlands
Universiteit Stellenbosch
Stellenbosch
Republiek van Suid-Afrika
(*fap@sun.ac.za*)